

ГОРОБЦІ В МИКОЛАЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

К.О. Редінов^{1, 2}, З.О. Петрович¹

¹ Регіональний ландшафтний парк «Кінбурнська коса»; вул. Торгова, 23а, м. Очаків, Миколаївська обл., 57508, Україна
Regional Landscape Park «Kinburnska kosa»; Torhova str., 23a, Ochakiv, Mykolayiv region, 57508, Ukraine

² Національний природний парк «Білобережжя Святослава»; вул. Лоцманська, 18, м. Очаків, Миколаївська область, 57508, Україна
National Park «Biloberezhzha Svyatoslava»; Lotsmanska str., 18, Ochakiv, Mykolayiv region, 57508, Ukraine

✉ К.О. Редінов (K.A. Redinov), e-mail: brufinus@gmail.com;  Konstantin Redinov <https://orcid.org/0000-0003-4903-3586>;

 Zinovii Petrovich <https://orcid.org/0000-0003-4700-5039>

Sparrows in Mykolaiv region (South Ukraine). - K.A. Redinov, Z.O. Petrovich. - *Berkut*. 32 (1-2). 2023. - There are three species of sparrows in Mykolaiv region: House, Tree, and Spanish Sparrows. Spanish Sparrow was found breeding in 2016, other species have been nesting for a long time. We summarized our own (collected in 1989–2023) and literature data on distribution, number, breeding, migrations, roosting, and feeding. The total number in the region of House Sparrow is estimated at approximately 250 thousand pairs, Tree Sparrow at 35 thousand pairs, Spanish Sparrow at 200–250 pairs. The number of House and Tree Sparrows during the last 30 years decreased. Spanish sparrow expands in the south of Ukraine and its number increases. [Ukrainian].

Key words: distribution, number, breeding, phenology, migrations, roosting, feeding.

На території Миколаївської області зустрічаються три види горобців: хатній, польовий і чорногрудий. Чорногрудий горобець виявлений на гніздуванні у 2016 р., інші види гніздяться здавна. Узагальнені власні (зібрані у 1989–2023 рр.) та літературні дані по поширенню, чисельності, міграціям, гніздуванню, ночівлям, живленню. Загальна чисельність в області хатнього горобця оцінена приблизно у 250 тис. пар, польового – 35 тис. пар, чорногрудого – 200–250 пар. Чисельність хатнього й польового горобців протягом останніх 30 років скоротилась. Чорногрудий горобець розселяється на півдні України, чисельність його зростає.

Ключові слова: поширення, чисельність, гніздування, фенологія, міграції, ночівлі, живлення.

На території Миколаївської області гніздяться три види горобців, один із яких – чорногрудий (*Passer hispaniolensis*) – з'явився нещодавно. Хатній (*P. domesticus*) і польовий (*P. montanus*) поширені в регіоні здавна. Мета цієї статті – узагальнення всієї наявної про них інформації – як результатів власних досліджень, так і літературних даних.

Матеріал і методика

Миколаївська область (площа 24,58 тис. км²) розташована в межах Степової (93%) та Лісостепової (7%) зон. Лісистість території становить 4,9%, сільгоспугіддя займають 81,8% площі (Національна доповідь..., 2008). У межах області станом на кінець 1980-х рр. налічувалося 945 сільських населених пунктів, 20 селищ міського типу та 9 міст (Ковеза, Галицький, 1990).

Дані зібрано в 1989–2023 рр. шляхом стаціонарних досліджень та під час експедиційних виїздів. Опрацьовані літературні джерела, що охоплюють період у понад 120 років. Використані також деякі публікації та власні спостереження й повідомлення колег, що стосуються прилеглої території. Найбільш ґрунтовні дані по фенології розмноження зібрано в с. Широколанівка Миколаївського (Веселинівського) району та с. Чорноморка Миколаївського (Очаківського) району у приватних садибах. Для оцінки чисельності горобців використано метод растрового картування (Белик, 2000) на основі карт із «Атласу гніздових птахів України» (Кузьменко та ін., 2021) та метод екстраполяції.

Статистична обробка матеріалу проведена на комп'ютері з допомогою програми Excel та пакета програм SPSS 13.0 For Windows. Розраховані основні статистичні параметри: середнє значення (M), стандартна похибка (SE), стандартне відхилення (SD), медіана, крайні значення (Lim).

Для уточнення назв населених пунктів та меж адміністративних районів використано карти з Інтернету (<https://www.google.com/maps/place/>; програма Google Earth).

У роботі використано назви населених пунктів та районів згідно нового адміністративно-територіального устрою. Назви районів, актуальні станом на 1.01.2020 р., наведені в дужках курсивом.

Результати та обговорення

Хатній горобець (*Passer domesticus*). Гніздовий вид. Зустрічається протягом усього року.

Поширення та чисельність. Поширений на всій території області, тримається переважно в населених пунктах – синантропний вид (Домашевский, 2001; Редінов, 2006, 2015, 2016; Редінов, Петрович, 2019; Кузьменко та ін., 2021 та ін.). Д.О. Подушкін (Подушкин, 1913) вважав його осілим для м. Очаків та прилеглої території, восени птахи збирались у великі зграї та завдавали шкоди садам. Птахи також гніздилися і в м. Миколаїв (Опытное изучение..., 1913).¹ М.І. Зябров (1940) знайшов хатніх горобців на гніздуванні в садибах усіх обстежених лісових урочищ Вознесенського лісгоспу. Є.М. Воронцов (1940) також відмічав гніздування лише в садибах Володимирівського лісництва, а в період кочівель спостерігав горобців і в насадженнях. Там здобуто по одному дорослому птаху 27.07.1936 р. та 23.05.1938 р. (Девятко, Джамирзоев, 2012). За даними обліків 22–23.05.1966 р., хатній горобець був домінантом у населенні птахів сіл в околицях м. Вознесенськ та зрідка зустрічався в лісосушках біля сіл та проїзних доріг (Ермакова, 1969). За даними обліків у 1990–1991 рр., вид був численним та виступав у ролі

¹ У Херсоні та Одесі хатні горобці в кінці XIX ст. – на початку XX ст. гніздилися повсюди (Пачоский, 1906; Волянський, 1927).



домінанта в населенні птахів м. Южноукраїнськ і Південноукраїнської АЕС (Костюшин, 1994). Біля кордону інспекторів природного заповідника «Єланецький степ» гніздилися до 15 пар хатніх горобців (Редінов, 2006). Для м. Очаків чисельність оцінено у 51–100 пар (Редінов, Петрович, 2019), що є заниженою оцінкою. За даними обліків 2022–2023 рр., чисельність виду становить 101–500 пар.

Таким чином, хатній горобець гніздиться майже виключно в населених пунктах, а також біля будівель, віддалених від населених пунктів, наприклад, кордонів заповідників, будинків лісників, фермерських господарств, насосних станцій, баз відпочинку, автозаправок і т.п.

У природних біотопах птахи гніздяться досить рідко. У лісосмузі за 250 м від с. Данилівка Миколаївського району 16.05.2000 р. обліковано 2 пари, котрі трималися біля старих гнізд сороки (*Pica pica*). У піщаному кар'єрі біля с. Широколанівка за 250 м від найближчих будівель 12.07.2005 р. обліковано гніздову пару. Дві пари хатніх горобців виявлено 5.06.2017 р. в долині р. Південний Буг у жилому гнізді білого лелеки (*Ciconia ciconia*) на відстані близько 800 м від насосної станції та 1400 м від с. Рюмівське Вознесенського району. Також горобці гніздяться в колонії граків (*Corvus frugilegus*) у пониззях балки Аджигол, віддаленій від с. Солончаки Миколаївського (Очаківського) району на 1,5 км. Наприклад, тут 17.04.2016 р. обліковано близько 20 пар. Гніздування хатніх горобців до 2022 р. ми спостерігали і в колонії граків, розташований біля траси між м. Миколаїв та с. Шевченкове, на відстані 2,6 км від околиці міста. Поряд знаходилося польове містечко фермерів-овочеводів.

Чисельність хатнього горобця методом растрового картування оцінено у 35 тис. пар. На нашу думку, це мінімальна оцінка. Для ділянки агроландшафтів на заході Миколаївської області чисельність оцінено в діапазоні 1–5 тис. пар (Редінов, 2016). Якщо брати максимальну оцінку та кількість населених пунктів (19), то в середньому в кожному селі гніздиться близько 260 пар хатніх горобців. За даними обліків у 2022–2023 рр. у с. Чорноморка, яке належить до великих сіл², гніздиться близько 800 пар. Якщо виходити з того, що в кожному населеному пункті області гніздиться в середньому 260 пар хатніх горобців, то загальна чисельність виду становить близько 250 тис. пар.

На нашу думку, чисельність горобців протягом останніх 30 років зменшилась, особливо в м. Миколаїв. Подібна тенденція спостерігається загалом у Європі (Birdlife international, 2021).

Розмноження. Більшість птахів гніздяться колоніями в різноманітних спорудах та будівлях: під дахами³, у тріщинах, нішах стін і балконів⁴, у плафонах вуличних ліхтарів і подібних місцях. Інколи горобці мешкають всередині будівель, наприклад, ми спостерігали їх у приміщенні залізничного вокзалу в м. Миколаїв та коморі з

зерном у с. Рівне Миколаївського (Очаківського) району. Звідти вони літали за потреби на вулицю, наприклад, на водопій. Звичайним є поселення хатніх горобців у товщі гнізд білих лелек, рідше граків. Один раз спостерігали гніздування пари птахів під жилим гніздом крука (*Corvus corax*) на дереві – у гайку в балці Аджигол. Також бачили гніздування пари хатніх горобців у піщаному кар'єрі в норі золотистої бджолоїдки (*Merops apiaster*) поряд із польовими горобцями. Відмічено зайняття видом гнізд міської ластівки (*Delichon urbicum*), у яких горобці збільшують льоток (Редінов, 2019). Наприклад, у с. Водяно-Лорине Єланецького (Вознесенського) району під дорожнім мостом у жилій колонії міських ластівок 17.06.2021 р. виявлено 10 пар хатніх горобців, котрі зайняли гнізда ластівок. Інколи птахи гніздяться у шпаківнях і дуплах.

Неодноразово спостерігали гніздування горобців відкрито на деревах (робінія псевдоакація, маслинка вузьколиста, тополя пірамідальна, абрикос, яблуня, груша та ін.), де горобці будують кулясті гнізда на висоті 3,5–12 м. Починаючи з 2000 р. у колишніх Єланецькому та Веселинівському районах ми відмічали від 1 до 5 гнізд на одному дереві в багатьох селах. Наприклад, у с. Широколанівка, в одному з подвір'їв, у 2005 р. гнізда знаходились на робінії псевдоакації ($n = 3$) та абрикосі ($n = 1$), в них вивелися пташенята. Одне з гнізд використовувалося птахами двічі протягом гніздового сезону. Інші 10–12 пар цієї колонії гніздилися поряд, під дахом будинку та в товщі гніздової платформи для білого лелеки. У 2006 р. гнізда на деревах ($n = 2$) було збудовано лише в кінці червня. Горобці продовжували гніздитися на деревах і в наступні роки. Зазначимо, що до 2005 р. птахи на деревах не гніздилися, а селилися лише під дахами будівель. На Кінбурнському п-ові ми бачили гнізда на деревах у с. Покровка з 2005 р. Біля кордону Чорноморського біосферного заповідника (БЗ) у Волижиному лісі 8.07.2006 р. виявлено 2 жилих гнізда на робінії псевдоакації. В останні роки колонія хатніх горобців на деревах існувала також поряд із господарством Кінбурнського лісництва, неподалік від Волижиного лісу, де 8.06.2016 р. обліковано 10 пар, що гніздилися відкрито на деревах і у шпаківнях. Про відкрите гніздування хатніх горобців у Волижиному лісі писали С.М. Семенов та Т.Б. Ардамацька (1992). Гніздування на деревах, а також у шпаківнях і під дахами будівель, і навіть у покинутих гніздах чорнолобого сорокопуда (*Lanius minor*) відмічав і Д.О. Подушкін (Подушкин, 1913). Л.І. Єрмакова (Єрмакова, 1969) спостерігала колонії птахів під черепичними, шиферними та солом'яними дахами будинків. Інколи хатні горобці будують гнізда в нетипових місцях, наприклад, на «польській» телевізійній антені (фото 1) або в мотку кабелю на опорі ЛЕП (фото 2).

Таким чином, хатні горобці проявляють високу пластичність у виборі місць розташування гнізд, що помічено і в інших частинах ареалу (Бокотей, 1996; Матюхин, Лобков, 2001; Шевцов, 2002; Матвиенко, 2009; Чурсинова, 2010; Denis Summers-Smith, 2010; Ільчук, 2014; Ільчук та ін., 2014 та ін.).

Птахи гніздяться моновидовими колоніями або разом із польовими горобцями. Часто поряд з ними влаштовують гнізда і звичайні шпаки (*Sturnus vulgaris*). В Одеській

² Площа 5,5 км², населення 2564 осіб (<https://uk.wikipedia.org/>).

³ У тому числі з металочерепиці та профнастилу.

⁴ У м. Очаків ми спостерігали гніздування хатніх горобців на балконах п'ятиповерхових будинків, на рівні 1–5 поверхів, які не були «утеплені».



Фото 1. Гніздо хатнього горобця на телевізійній антені. 11.07.2015 р., с. Новопетрівка, Баштанський район.

Фото К.О. Редінова.

Photo 1. A nest of the House Sparrow on a television antenna.

області спостерігали гніздування хатніх горобців у гнізді білого лелеки поряд із чорногрудими та польовими горобцями (Архипов, 2012).

У межах ареалу вид має в нормі 2–3 кладки протягом року (Судиловская, 1954; Смогоржевский, Смогоржевская, 1988; Чурсинова, 2010; Denis Summers-Smith, 2010 та ін.). Судячи з тривалості гніздового періоду, це твердження справедливе і для птахів, котрі гніздяться в Миколаївській області. Час від появи першого яйця до вильоту пташенят із останньої кладки в хатнього горобця триває близько 152 діб (рис. 1).

Дані по фенології гніздування зібрано переважно в селах. Елементи побудови гнізда помічені в осінньо-зимовий період, наприклад, 9.11 та 6.12.2005 р., 20.12.2023 р. – птах ніс пір'їну під шиферний дах будинку, 6.01.2005 р. – поралися біля гнізда. У цей час горобці ночують у гніздах. Восени у птахів спостерігається абортивний цикл розмноження (Судиловская, 1954; Чурсинова, 2010 та ін.).

Весняна шлюбна активність помітна з лютого: 23, 28.02.2017 р., 18.02.2023 р. – с. Чорноморка. Горобці активно цвірінчать, токують, відбуваються бійки між



Фото 2. Гніздо хатнього горобця в мотку кабелю на опорі лінії електромережі. 11.07.2015 р., с. Добра Криниця, Баштанський район.

Фото К.О. Редінова.

Photo 2. A nest of the House Sparrow in a cable skein on a power line support.

самцями, пари тримаються біля гнізд. Весною зграї горобців зустрічали до середини березня – середини квітня: 13.03.2020 р. (55 ос.), 31.03.2021 р. (80) – с. Чорноморка, 10.04.2008 р. (50) – ферма біля с. Дмитрівка Вознесенського району, 11.04.2008 р. (50) – тік біля с. Олександродар Вознесенського (Доманівського) району. Масово птахи будують гнізда в березні – квітні: 4.03 (2000 р., с. Калинівка Вознесенського (Сланецького) району) – 29.04 (2008 р., с. Чорноморка). У с. Маринівка Вознесенського (Доманівського) району 11.04.2008 р. виявлено 3 відкритих гнізда на тополях, зайнятих горобцями. Птахів із будівельним матеріалом відмічали і в травні – серпні.

Спарювання спостерігали з початку квітня: 8.04.2005 р., 2.04.2009 р., 9.04.2016 р., 4.04.2013 р., 8.04.2018 р. – с. Чорноморка й до кінця липня – початку серпня: 22.07.2007 р. – с. Ташине Миколаївського (Березанського) району, 7.08.2010 р. – с. Чорноморка. Під час спарювання самець робить ($n = 7$) 5–18 сідок підряд, кожен раз зістрибуючи з самки. Інколи копуляції відбуваються під час перенесення будівельного матеріалу до гнізда. Також

Місяць	III		IV			V			VI			VII			VIII			IX	
Декада	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2
<i>Passer domesticus</i>																			
Відкладання яєць, насиджування кладок																			
Виліт пташенят																			
<i>Passer montanus</i>																			
Відкладання яєць, насиджування кладок																			
Виліт пташенят																			

Рис. 1. Фенологія деяких етапів розмноження хатнього та польового горобців у Миколаївській області.

Fig. 1. Phenology of some breeding stages of House and Tree Sparrows in Mykolaiv region.

кілька разів спостерігали, як самка перед копуляцією поводи́ла себе подібно до злетка – тріпотіла крилами та випрохувала їжу.

Початок відкладання яєць, судячи з часу появи злетків, припадає на II – III декади квітня.⁵ Пташенят (1–3), що залишили гнізда, спостерігали: 30.05.2006 р. – с. Широколанівка; 19.05.2009 р., 19.05.2010 р., 12.05.2014 р., 21.05.2016 р., 16.05.2020 р., 16.05.2023 р. – с. Чорноморка; 25.05.2017 р., 11.05.2022 р., 31.05.2022 р. – м. Очаків. У двох випадках (12.05.2014 р. та 16–23.05.2023 р.) помічено, що 3 пташенят першого виводку годував лише самець. Також самець годував самостійно 2 злетків 5.08.2023 р. Годування пташенят у гніздах і злетків відмічали протягом червня – початку вересня. Найбільш пізні спостереження: 8.09.2005 р. та 4.09.2010 р. – пташенята перед вильотом, відповідно, в с. Широколанівка та с. Чорноморка. За спостереженнями Б. Волянського (1927) у м. Одеса хатні горобці відкладали яйця протягом майже всієї весни та літа. Пташенят, котрі вилетіли 25.05 у 1920 та 1922 рр. він вважав другими виводками. Останнє твердження може бути помилковим, оскільки вказані дати відповідають термінам вильоту пташенят із перших кладок.

Кочівлі, міграції, ночівлі. З червня зграї горобців спостерігаються в околицях сіл, звичайно біля полів соняшника та пшениці: 8.06.2006 р. (30 ос.) – околиці с. Рівне Миколаївського (Очаківського) району, 26.06.2008 р. (40 та 40) – околиці с. Маложенівка Вознесенського (Єланецького) району, 22.06.2020 р. (35) – околиці смт Снігурівка⁶. У червні зграї помічені й у селах: 5.06.2008 р. близько 80 ос. у с. Баратівка та 50 у с. Софіївка Баштанського (Новобузького) району. У липні – серпні розміри зграй звичайно збільшуються: 9.08 (35), 18.08 (150) та 28.08 (150) 2006 р., 6.08.2007 р. (70) – околиці с. Широколанівка. У м. Очаків у парку біля базару 3.08.2022 р. обліковано зграю з 70 ос. В околицях с. Сонячне Миколаївського (Очаківського) району 9.08.2012 р. живилася зграя з 200 ос. На Кінбурнському п-ові найбільшу зграю (50 ос.) помічено 19.09.2004 р. у с. Покровка.

У с. Чорноморка у 2022 р. ми спостерігали формування колективної ночівлі на приватному подвір'ї та поряд на вулиці. Птахи злітали під вечір щодня на два високі дерева робінії псевдоакації, два абрикоси та одну липу. Формування ночівлі відмічене з 14.07, коли зібралося близько 150 ос., уже 20.07 обліковано близько 300, а 22.07 – 380 ос. Птахи продовжували збиратись на ночівлю до кінця вересня приблизно в такій же кількості. Потім ночівля розпалась, але на подвір'ї продовжувала триматися зграя з близько 120 ос. Птахи ночували під дахами будівель і залишились зимувати. Більшість горобців на початку

формування скупчення були молодими особинами. Про добову активність птахів дають уяву спостереження 30.07: 18⁴⁵ – початок зльоту, 19⁵⁵ – активно цвірінчать до заходу сонця (о 20²⁹). Ранком на сході сонця горобці теж цвірінкали, але не так активно, й розлітались на місця годівлі. Часто птахи зграєю приймали пилові ванни на городі. У ночівельному скупченні помічено до 20 молодих особин польового горобця. У 2023 р. птахи теж збиралися тут, але основне ночівельне скупчення знаходилося в іншому місці. Формування ночівлі помічено 6.07, коли зібралося 40 ос., вже 10.07 обліковано 160, а 19 та 26.08 близько 200 ос. Приблизно, в такій же кількості горобці залишилися зимувати. Основне ночівельне скупчення було розташоване на відстані 800 м у живому паркані з бузку розміром 32 на 5,5 м між дорогою та приватною садибою, де збиралося на ночівлю до 500 (26.08) птахів.

У 2012 р. (25.08) у лісонасадженні біля ставка в балці в околицях с. Кам'янка Миколаївського (Очаківського) району зібралося на ночівлю близько 1500 хатніх горобців. У межах згаданого села 13.08.2015 р. спостерігали зліт на ночівлю в очерет на ставку близько 20 птахів, разом із польовими горобцями.

Формування подібних ночівельних скупчень на деревах відмічали в м. Суми (Кныш, Остапенко, 1975) та м. Харків (Брезгунова, 2010). Поблизу м. Южне (Одеська область) взимку спостерігали ночівлю птахів у очеретах плавнів на ставку поряд з іншими горобиними птахами (Корзюков і др., 2002). У м. Одеса щорічний збір великої кількості хатніх горобців взимку, в центрі міста, на одних і тих же деревах спостерігав Л.Ф. Назаренко (1958).

Звичайно зграї хатніх горобців моновидові, але інколи вони утворюють їх разом із польовими горобцями. Птахи тримаються в населених пунктах, біля фермерських господарств, складів із зерном і в подібних місцях. Звичайно, поблизу місць свого колоніального гніздування. Як укриття використовують кущі терну, глоду, бузини чорної, маслини вузьколистий, дерези, хвойні дерева, купи хмизу тощо.

Міграційні переміщення хатніх горобців спостерігали на Кінбурнському п-ові. На Кінбурнській стрілці західніше с. Покровське 20.10.2011 р. бачили зграю з 7 особин, яких ми вважаємо мігрантами. Спійманий самець мав високий ступінь жирових запасів. Також 3 особини, що летіли в північно-західному напрямку, помічені 11.10.2009 р. біля кордону «Осетинський», розташованому на березі моря в районі с. Покровка.

Живлення. За даними Є.М. Воронцова (1940), у живленні виду переважає рослинна їжа, тільки зрідка зустрічаються масові види комах: клоп-черепашка маврська (*Eurygaster maura*), клоп гостроголовий (*Aelia acuminata*), жук-кузька (*Anisoplia austriaca*) тощо. За нашими даними, хатній горобець живиться різноманітною рослинною та тваринною їжею: насінням бур'янів, наприклад, лободи, туї західної, соняшника, пшениці, кукурудзи; комахами, включаючи личинки та трупні бджіл. Горобці охоче споживають ягоди винограду та вишні. У позагніздовий період птахи тримаються біля місць утримання худоби, свиней, домашніх птахів, складів із зерном і в подібних місцях. У Миколаївському зоопарку хатні горобці харчуються у

⁵ Для виду описані випадки раннього гніздування. У Сумській області 23.02.1967 р. знайдено неповну кладку з 3 яєць у приміщенні біля димоходу (Матвиенко, 2009). У Центральному Передкавказзі 4.03.1977 р. із гнізда на кошарі випало 4-денне пташеня, а 12.02.1987 р. у приміщенні магазину оглянуто гніздо з 3 насидженими яйцями (Хохлов, 1992).

⁶ В околицях с. Роздольне Каланчакського (Скадовського) району Херсонської області ми на краю поля пшениці 26.06.2021 р. спостерігали зграю з близько 300 особин.

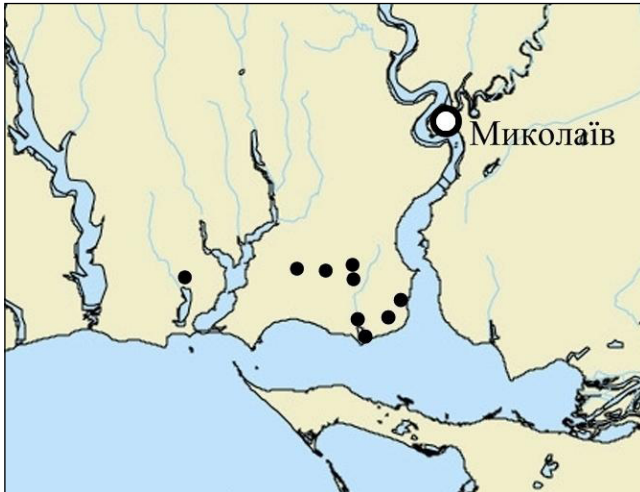


Рис. 2. Поширення чорногрудого горобця на гніздуванні в Миколаївській області у 2016–2021 рр.

Fig. 2. Breeding distribution of Spanish Sparrow in Mykolaiv region in 2016–2021.

вольєрах із птахами та іншими тваринами. Птахи також живляться харчовими залишками біля смітників, на авто та залізничних вокзалах, пляжах тощо. У м. Миколаїв ми спостерігали як горобці харчувалися насінням соняшника на прилавках базарів. Раніше вони часто цупили смажене насіння в бабусь, котрі торгували ним на вулицях. Зараз цей вид торгівлі вже не практикується. За поживою хатні горобці залітають навіть всередину приміщень. Охоче відвідують годівнички для птахів.

Звичайно горобці збирають їжу для пташенят поблизу гнізда. У с. Ташино ми спостерігали, як вони літали з села за комахами через Ташинську затоку Тилігульського лиману на відстань близько 800 м.

Лімітуючі фактори, охорона. Ставлення сільського населення до хатніх горобців нейтральне або негативне. Останнє пов'язане з конкуренцією їх із домашніми птахами за корм. Від різних людей ми чули, що горобців вживали в їжу, принаймні до початку 1970-х рр.

На зменшення чисельності виду у ХХІ ст. могло вплинути скорочення кількості ферм та приватних садіб, де утримують худобу та птахів, у разі. До того ж, змінилась технологія вирощування й утримання курей, свиней і худоби на великих фермах. У містах зменшилась кількість придатних місць для гніздування хатніх горобців, внаслідок евроремонтів та утеплення будинків і балконів, обмежився доступ до їжі. Про такі ж причини пишуть і інші науковці. Так, на садібі Канівського заповідника чисельність хатнього горобця значно скоротилася після того як співробітники перестали тримати велику рогату худобу і свиней, внаслідок чого зменшилась кількість легко доступної їжі (Смогоржевский, Смогоржевская, 1988).

До цього також додається конкуренція за їжу з сизими голубами (*Columba livia*). Особливо скрутно птахам доводиться взимку за складних метеоумов, коли доступ до їжі обмежений. Масову загибель хатніх і польових горобців спостерігали взимку 1939/1940 рр. у м. Херсон та прилеглих селах (Иваненко, Егоров, 1940). На хатніх



Фото 3. Частина колонії чорногрудих горобців біля гнізда степового канюка. 20.02.2021 р., околиці с. Острівка.

Фото З.О. Петровича.

Photo 3. Part of a colony of Spanish Sparrows near a Long-legged Buzzard's nest.

горобців полюють малі яструби (*Accipiter nisus*) та рідше інші хижі птахи. Досить часто їх здобувають коти, також горобці потрапляють під колеса автотранспорту. У Херсонській області спостерігали розорювання гнізд хатнього горобця, збудованих у гнізді білого лелеки, сарматським полозом (*Elaphe quatorlineata*) (Петрович, Редінов, 2017). На лінії фронту в с. Веселий Кут 18.08.2022 р. зафіксовано випадок загибелі птаха від вибуху танкового снаряда (дані В.О. Новака⁷).

Спеціальних заходів по охороні хатній горобець не потребує.

Різне. Певний інтерес мають спостереження альбіносів. Зокрема, такого горобця здобуто в 1914 р. у м. Миколаїв (колекція Миколаївського краєзнавчого музею). Нами в с. Широколанівка часткових альбіносів помічено: 11.08.1991 р. – птах білий, трохи сіруватого зверху на покривних перах крил; 25.08.1994 р. – білі кінці хвоста й кінці махових крил; 2.08.1995 р. – окремі білі пера. Злетка – повного альбіноса сфотографували у с. Секретарка Первомайського (Кривоозерського) району в 2021 р.⁸

Чорногрудий горобець (*P. hispaniolensis*). Гніздовий перелітний вид.

Поширення та чисельність. Новий гніздовий вид. Вперше виявлений у 2016 р., але напевно з'явився дещо раніше. Достовірне гніздування відоме лише на півдні області між Бузьким і Тилігульським лиманами в межах сучасного Миколаївського району (Петрович, Редінов, 2017; нові дані) (рис. 2). Коротко опишемо відомі та нові місця знахідок виду у гніздовий період.

14.04.2016 р. в балці Аджигол неподалік від с. Солончаки в робінієвому гаюку в жилій колонії граків в основі

⁷ <https://ebird.org/checklist/S128434526>

⁸ Повідомлення з фотографіями від 6.06.2017 р.: <https://tsn.ua/ukrayina/bilesenkiy-yak-snig-na-mikolayivschini-znayshli-unikalnogo-gorobcyu-albinosa-941165.html>



Фото 4. Колонія чорногрудих горобців у гнізді степового канюка. 10.05.2021 р., околиці с. Солончаки.

Фото З.О. Петровича.

Photo 4. Colony of Spanish Sparrows in a Long-legged Buzzard's nest.

їхніх гнізд виявлено гніздування близько 50 пар чорногрудих горобців. Вся гніздова популяція чорногрудих горобців на Аджиголі у 2017 р. становила не менше 100 пар (Петрович, Редінов, 2017). За спостереженнями у 2020 р., вид там теж гніздився. Крім того, 12.05.2018 р. на кущі маслинки вузьколистої поряд із нежилим гніздом сірої ворони (*Corvus cornix*), приблизно за кілометр на північ від асфальтної дороги, що пересікає пониззя балки, виявлено близько 10 гнізд і птахів поряд із ними (Ю.О. Андрющенко, особ. повід.).

10.05.2016 р. у гайку нижче с. Парутине виявлено гніздування 4–5 пар чорногрудих горобців на ясені у гнізді крука, зайнятому великим підсоколиком (*Falco subbuteo*). Гніздування птахів спостерігали в цьому ж місці 7.06.2019 р. (Петрович, Редінов, 2017; Редінов и др., 2022).

24.04.2017 р. в полезахисній лісосмузі північніше с. Дніпрівка у гнізді степового канюка (*Buteo rufinus*) гніздилися не менше 5 пар чорногрудих горобців (Петрович, Редінов, 2017).

12.05.2018 р. в полезахисній лісосмузі приблизно за 2 км на південь від с. Острівка виявлено живу колонію чорногрудих горобців (близько 24 ос.) поряд із жилим гніздом степового канюка (Ю.О. Андрющенко, особ. повід.). Біля цього ж гнізда, але не зайнятого степовим канюком, 20.02.2021 р. знайдено близько 50 торішніх гнізд горобців на дереві з гніздом (фото 3) і поряд, а 18.04.2021 р. обліковано 30 птахів.

27.05.2020 р. 2 пари чорногрудих горобців виявлено біля гнізда звичайного канюка (*Buteo buteo*) у полезахисній лісосмузі за 2,7 км на захід від с. Острівка. 15.06.2020 р. тут обліковано вже 10 пар горобців і спостерігали злетків.

20.06.2020 р. самець будував гніздо в лісосмузі на дереві біля мехтоку фермерського господарства в околицях с. Матросівка. Пізніше гніздо було покинуте, птахів не виявлено.

21.06.2020 р. 7 пар горобців виявлено біля гнізда звичайного канюка в полезахисній лісосмузі за 3 км на південний схід від с. Матросівка.

21.06.2020 р. пара горобців виявлена біля гнізда крука в полезахисній лісосмузі за 2,3 км на південний захід від с. Михайлівка.

8.06.2020 р. виявлено колонію горобців чисельністю близько 10 пар у гнізді степового канюка в околицях с. Тузли.

10.05.2021 р. знайдено колонію горобців чисельністю близько 20 пар у гнізді степового канюка приблизно за 3,5 км на північний схід від с. Солончаки (фото 4 А, Б).

У пониззях Тилігульського лиману біля с. Коблеве 7.05.2017 р. В.Ю. Кайстро сфотографував самку чорногрудого горобця.⁹ Птах тримався на території бази відпочинку та збирав будівельний матеріал. Цю знахідку ми вважаємо вірогідним місцем гніздування, оскільки самця не спостерігали, а чорногрудий горобець часто гібридує з хатнім (Denis Summers-Smith, 2010; Петрович, Редінов, 2017).

Заслуговує на увагу спостереження 6.05.2021 р. 1 ос. в околицях с. Лугове, де знаходиться також колонія граків (В.В. і Т.Р. Нікуленки).¹⁰

На Кінбурнському п-ові птахи не виявлені. У червні 2019 р. нами оглянута колонія граків на в'їзді в смт Березанка, але чорногруді горобці там теж не мешкали.

Чисельність виду ми оцінюємо у 200–250 пар.

Розмноження. Дані фрагментарні. Чорногрудий горобець гніздиться, звичайно, колоніями. У місцях гніздування птахи з'являються відразу після прильоту. Гнізда влаштовують у товщі гнізд воронових (грак, сорока, крук), хижих птахів (звичайний канюк, степовий канюк, звичайний боривітер (*Falco tinnunculus*), кібчик (*F. vespertinus*), великий підсоколик, вухата сова (*Asio otus*)) і поряд із ними. Інколи гнізда будують і без захисту. На прилеглий території спостерігали гніздування чорногрудих горобців у гнізді білого лелеки поряд із хатніми та польовими горобцями (Архипов, 2012).

Судячи зі спостереження 15.06.2020 р. злетків біля гнізд та птахів, що годували пташенят у гніздах, чорногруді горобці приступили до відкладання яєць у травні.

⁹ <https://uabirds.org/v2photo.php?l=ru&s=046000779>

¹⁰ <https://ebird.org/checklist/S87261391>



Ще 20.06.2020 р. помічено будівництво гнізда самцем, у якому птахи так і не гніздилися.

Біля Кучурганського лиману 27.04.2012 р. 3 пари чорногрудих горобців, що оселилися у гнізді білого лелеки, носили гніздовий матеріал (сухі стебла та листки злаків) у гнізда. Самці токували та залицялися до самок. При огляді цієї колонії 20.05.2012 р. одна з пар годувала пташенят у гнізді, а інші дві будували гнізда (Архипов, 2012).

Помічено, що гніздування чорногрудих горобців прив'язане до недалеко розміщених прісних водойм (озера, ставки, канали), які для птахів є водопоями та купальнями (Петрович, Редінов, 2017). В останні роки знайдено колонії виду в полізахисних лісосмугах на відстані до 3 км від постійних водойм або водопойів.

Міграції. Практично не досліджені. Горобців у колонії в балці Аджигол спостерігали 14.04.2017 р. (Петрович, Редінов, 2017), 12.04.2019 р. та 18.04.2021 р. Міграція триває ще й на початку травня, судячи зі спостереження самця 10.05.2021 р. в пониженнях Тилігульського лиману, поблизу моста біля траси, І.С. Моїсєєвим (особ. повід., фото).

Час відльоту птахів не простежено: 23.08.2017 р. у балці Аджигол помічена моновидова зграйка з 23–25 чорногрудих горобців (Петрович, Редінов, 2017).

Уявлення про фенологію міграцій виду доповнюють дані, зібрані на прилеглий території. У Подунав'ї цих птахів спостерігали Ю.М. Кодруль¹¹ та Є.М. ЧернOLEV¹² вже в кінці березня – 28.03.2021 р. Пролітну зграйку обліковано 7.05.1986 р. на о. Зміїний (Кошелев и др., 1991).

Біля Кучурганського лиману (Одеська область) птахи покинули місця гніздування 10.08.2012 р. (Архипов, 2012). На півдні Херсонської області у місці гніздування в околицях с. Олександрівка Скадовського (Каланчацького) району зграйку з 15 птахів 12.09.2020 р. спостерігав О.С. Настаченко (особ. повід.).¹²

У Подунав'ї вид вперше для України спостерігали взимку: біля оз. Китай 14.12.2019 р. – 3 ос. у зграї з іншими видами горобців (Яковлев та ін., 2021).

Лімітуючі фактори. Вид знаходиться на стадії розселення. Потенційно він може страждати від вирубування дерев, пожеж, хижаків та обробки полів отрутохімікатами.

Польовий горобець (*P. montanus*). Гніздовий вид. Зустрічається протягом усього року.

Поширення, чисельність. Поширений на всій території області у природних біотопах і населених пунктах (Сахно, 1938; Волчанецкий, 1959; Волчанецкий и др., 1970; Домашевский, 2001; Редінов, 2006, 2015, 2016; Петрович, 2014; Редінов, Петрович, 2019; Кузьменко та ін., 2021 та ін.). На відміну від хатнього горобця, менше пов'язаний із населеними пунктами. Д.О. Подушкін (1913) вважав його осілим для м. Очаків та прилеглої території.¹⁴ За даними М.І. Зябрева (1940), польовий горобець гніздився в усіх обстежених лісових урочищах

Вознесенського лісгоспу та прилеглих селах. Самка здобута ним 17.06.1938 р. в заказнику «Рацинська дача», а самець – Л.В. Корабельниковим 5.06.1955 р. в ур. Лабіринт (Девятко, Джамирзоев, 2012). У заказнику «Володимирівська дача» він був звичайним гніздовим видом (Воронцов, 1940), чисельність якого вдалося суттєво підвищити завдяки розвішуванню синичників (Тарашук, 1953). У травні – червні 1936–1938 рр. там здобуто 6 дорослих особин (Девятко, Джамирзоев, 2012). Гніздився він також у лісосмугах у Доманівському районі (Селезньов, 1940). У молодих насадженнях гніздування польового горобця було зумовлено наявністю гнізд воронових і хижих птахів та розвішуванням штучних гніздівель. У Волижиному лісі та на лісостепових ділянках Чорноморського БЗ чисельність виду суттєво зросла в 1953–1955 рр. завдяки розвішуванню штучних гніздівель (Семенов, 1958). За даними обліків 22–23.05.1966 р., польовий горобець був домінантом у населенні птахів сіл в околицях м. Вознесенськ та зрідка зустрічався в лісосмугах, чисельність його була приблизно втричі меншою, ніж у хатнього горобця (Ермакова, 1969). За даними обліків у 1990–1991 рр., вид був численним і виступав у ролі домінанта в населенні птахів Південно-української АЕС, але не виявлений у м. Южноукраїнськ (Костюшин, 1994).

Нами та іншими дослідниками польових горобців виявлено в невеликій кількості в різноманітних лісонасадженнях, у тому числі в лісових урочищах, полізахисних лісосмугах, природній деревно-чагарниковій рослинності, в населених пунктах, на кладовищах, у садах, біля окремих споруд (кордонів інспекторів, насосних станцій, ферм тощо), долинах річок, кар'єрах та інших місцях (Домашевский, 2001; Редінов, 2006, 2015, 2016; Петрович, 2014; Редінов и др., 2017а, 2017б, 2020, 2022; Редінов, Панченко, 2017 та ін.). У лісонасадженнях польовий горобець уникає густих, затінених ділянок і гніздиться, звичайно, на узліссях або біля доріг, прогалин. У населених пунктах часто гніздиться поряд із людиною.

Чисельність виду методом растрового картування оцінено у 35 тис. пар. На нашу думку, чисельність польових горобців за останні 30 років зменшилася. Зменшення чисельності виду спостерігається загалом у Європі (Birdlife international, 2021).

Розмноження. Гніздиться окремими парами й невеликими колоніями. Гнізда будує в різноманітних місцях, звичайно в укриттях. М.І. Зябров (1940) спостерігав гніздування птахів у дуплах дерев, гніздах граків і рідше в будівлях. У Волижиному лісі та на лісостепових ділянках Чорноморського БЗ в 1953–1955 рр. птахи охоче займали дощаті синичники та інколи штучні гніздівлі, зроблені з пляшкоподібних гарбузів (Семенов, 1958). У заказнику «Володимирівська дача» птахи охоче займали синичники (Тарашук, 1953).

За нашими спостереженнями, горобці будують гнізда в дуплах дерев, у тому числі зроблених дятлами, або штучних гніздівлях на висоті від 1,2 м та вище, в товщі гнізд воронових (грак, сорока), білого лелеки й хижих птахів (чорний шуліка (*Milvus migrans*), орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla*), степовий канюк, звичайний канюк та ін.) або поряд з останніми, на висоті до 12 м. У двох ви-

¹¹ <https://uabirds.org/v2photo.php?l=ru&s=047501583>

¹² <https://uabirds.org/v2photo.php?l=ru&s=053901417>

¹³ <https://ebird.org/checklist/S75915191>

¹⁴ На початку ХХ ст. гніздився на околицях м. Одеса (Волянський, 1927).

падках птахи гніздилися відкрито та без прив'язки до гнізд зазначених вище видів. У парковому насадженні в с. Широколанівка 10.07.1989 р. знайдене гніздо, збудоване на шовковиці на висоті близько 5 м. У полезахисній лісосмузі в околицях цього ж села 2.06.2007 р. виявлене гніздо польових горобців, збудоване серед колючок гледичії трьохколючкової між двома стовбурами на висоті близько 1,8 м (фото 5), за кілька метрів від залишків двох гнізд сороки.

Під гніздами вороньох і хижих птахів, або в їх товщі, горобці будують кулясті (еліпсоподібні) гнізда. Їх буває до трьох штук під одним гніздом. Цікавою є знахідка 2 гнізд, збудованих на гілках дерева, на відстані близько 1 м від гнізда звичайного канюка. Л.Ф. Назаренко (1958) у пониззях Дністра (Молдова) у двох гніздах чорного шуліки знайшов 9 гнізд польового горобця з розпочатими та насидженими кладками.

Польові горобці також гніздяться у тріщинах та нішах різноманітних споруд і будівель, під дахами, в металевих трубах, плафонах вуличних ліхтарів, бетонних дамбах тощо. Спостерігали гніздування пари в ніші під відливом вікна на 3 поверсі п'ятиповерхової цегляної будівлі лікарні. В.О. Новак 19.05.2002 р. виявив не менше 5 гнізд польових горобців між камінням стінок криниці на глибині до 4–5 м.¹⁵ Відмічено гніздування всередині круглих бетонних високовольних опор ЛЕП, які мали невеликі отвори – «льотки». Спостерігали гніздування птахів у стінках глиняних та земляних обривів¹⁶, кар'єрів¹⁷ – у норах золотистих бджолоїдок, берегових ластівок (*Riparia riparia*), гранітних та вапнякових скелях берегів річок¹⁸. Подібне розташування гнізд відмічали й інші дослідники (Подушкін, 1913; Волянський, 1927; Воронцов, 1940; Селезньов, 1940; Носков и др., 1981; Костин, 1983; Нанкинов, 1983; Матвиенко, 2009; Панченко, 2015).

У населених пунктах польові горобці інколи поселяються поряд із хатніми. В Одеській області виявили гніздування їх у гнізді білого лелеки поряд із хатніми та чорногрудими горобцями (Архипов, 2012). За нашими спостереженнями, деякі місця для гніздування використовуються птахами принаймні по кілька років поспіль. У той же час, птахи охоче займають нові придатні місця.

Елементи будівництва гнізда помічено в осінньо-зимовий період, наприклад, 17.11.2006 р. та 3.12.2023 р. – птахи несли курячі пір'їни під шиферні дахи будівель. Весняна шлюбна активність помітна з кінця лютого: 20.02.2023 р. – с. Чорноморка й пізніше. Горобці активно цвірінькають у зграях. Весною зграї горобців зустрічали до середини – кінця березня: 23.03.2005 р. (15 ос.), 14.03.2016 р. (25), 18.03.2018 р. (20), 18.03.2019 р. (120), 12.03.2020 р. (120), 15.03.2023 р. (400).

Весною будівництво гнізд спостерігали з березня – початку квітня: 3.04.1991 р. – с. Широколанівка,



Фото. 5. Гніздо польового горобця між стовбурами гледичії триколючкової. 2.06.2007 р., околиці с. Широколанівка.

Фото К.О. Редінова.

Photo 5. A nest of Tree Sparrow between trunks of Honey Locust.

22.03.2014 р., 10.04.2015 р., 21.03.2021 р. – с. Чорноморка, 3.03.2023 р. – м. Очаків. У м. Миколаїв у парковій зоні пару біля дупла помічено 1.04.2004 р. В околицях с. Широколанівка горобці трималися біля гнізд у колонії граків 4.04.2005 р. В околицях с. Солончаки в колонії берегової ластівки на березі Дніпровсько-Бузького лиману польові горобці помічені 10.04.2016 р. У будівництві (ремонті) гнізда беруть участь самець і самка.

За спостереженнями В.І. Тарашука (1953), частина синичників, розвішаних 3–5.04.1950 р. в заказнику «Володимирівська дача» та прилеглих лісосмугах, були зайняті польовими горобцями відразу. Вони досить часто виганяли з гніздівель великих синиць (*Parus major*) і нерідко будували гнізда поверх розпочатих кладок останніх. У двох випадках під гніздовою підстилкою гнізд горобців виявлено мертвих синиць, на думку дослідника, вірогідно, вбитих горобцями.

У межах ареалу вид має в нормі 2–3 кладки протягом гніздового сезону (Коваль, Самарский, 1972; Носков и др., 1981; Смогоржевский, Смогоржевская, 1987; Матвиенко, 2009; Чурсинова, 2010; Юзик, 2015; Майхрук, Бокотей, 2019 та ін.). Судячи з тривалості гніздового періоду, це твердження справедливе і для птахів, котрі гніздяться в Миколаївській області.¹⁹ За даними Є.М. Воронцова (1940), в заказнику «Володимирівська дача» та прилеглих лісосмугах польовий горобець мав дві кладки за рік: початок першої – I декада травня, другої – I декада червня. У 2022 р. в одній із локацій у с. Чорноморка²⁰ простежено три цикли розмноження протягом одного сезону, можливо однієї пари. Згідно розрахунків за часом появи пташенят,

¹⁵ <https://ebird.org/checklist/S128330025>

¹⁶ Д.О. Подушкін (1913) писав, що польові горобці інколи гніздяться в норах у кручах берега Дніпровсько-Бузького лиману.

¹⁷ У кар'єрі біля с. Широколанівка польові горобці гніздилися досить регулярно. Найбільше птахів обліковано 20.07.2006 р. – 10 пар.

¹⁸ Наприклад, у вапнякових скелях долини р. Чічкля біля с. Покровка 23.05.1998 р. обліковано 10 пар на 1,2 км маршруту.

¹⁹ За спостереженнями в заказнику «Володимирівська дача», при систематичному розоренні гнізд і кладок у синичниках людиною, деякі птахи робили до 5 спроб гніздування протягом одного сезону в одній штучній гніздівлі (Тарашук, 1953).

²⁰ Гнізда знаходилися під листом шиферу на даху вуличного туалету, пара горобців там гніздилась і в попередні два роки.



першу кладку було зроблено в І декаді травня, другу – в І декаді червня, третю – в І декаді липня. Перша і друга кладки були відкладені в одне гніздо, а третя – у гніздо, збудоване поряд під іншою хвилею шиферу. У 2023 р. в цій же локації простежено 3 цикли розмноження в ті ж терміни. У 2022 р. ми також спостерігали два цикли розмноження в м. Очаків в одному гнізді. Перша кладка з'явилася в І декаді травня, а друга – у ІІ декаді червня. Також у с. Чорноморка ми спостерігали у 2023 р. гніздування пари польових горобців (кладка з'явилася у І декаді липня) в дуплі, з якого в цьому сезоні вилетіло два виводка звичайного шпака. У с. Лісове Баштанського (Казанківського) району 24.06.2020 р. спостерігали злетків і були знайдені гнізда з пташенятами в будівлях (Редінов і др., 2020).

Час від появи першого яйця до вильоту пташенят із останньої кладки в польового горобця триває близько 139 діб (рис. 1).

Спарювання спостерігали з кінця березня до середини липня: 21.03 (2021 р.) – 14.07 (2015 р.) – с. Чорноморка.²¹ Перші кладки з'являються, звичайно, у ІІІ декаді квітня – ІІ декаді травня, інколи в І–ІІ декадах квітня. На фенологію початку кладки впливають погодні умови весни (Носков і др., 1981). У с. Широколанівка писк пташенят чули у гнізді найраніше 29.04.1992 р. (гніздо в дуплі) та 14.04.2005 р. (гніздо під шиферним дахом тераси біля будинку). В околицях цього ж села в лісосмузі пташенят виявлено за голосом 29.04.1995 р. (гніздо горобців розміщувалося в основі сорочого гнізда). Під гніздами степового канюка 27.04.2005 р. оглянули щойно збудоване гніздо польового горобця без кладки, а 5.05.2005 р. – з розпочатою кладкою (3 яйця). Гнізда з кладками оглянуті біля с. Широколанівка: 29.05.1991 р. (у норі золотистої бджолоїдки, з 1 яйцем) та 10.05.1997 р. (у гнізді грака, з 5 яйцями).

Виліт пташенят спостерігали з кінця травня – початку червня: 20.05.2016 р. – злеток у м. Очаків; 25.05.2016 р. – виводок; 8.06.2009 р. – злеток у с. Чорноморка. М.І. Зябров (1940) 1.06.1938 р. бачив льотних пташенят у заказнику «Радинська дача». У с. Чорноморка в подвір'ї одного з авторів 26.05.2012 р. трималися зграєю в садку 8 молодих особин.

Виліт пташенят із других – третіх кладок відбувається в липні – першій половині серпня: 31.07.1995 р. – годують пташенят; 21.07.1998 р. – пташенята перед вильотом у с. Широколанівка; 30.07.2020 р. – злеток у м. Очаків. Найбільш пізні спостереження пташенят: 15.08.2022 р. – виводок у с. Чорноморка; 17.08.2022 р. – дорослий годував злетка в м. Очаків; 12.08.2023 р. – пара годує 2 злетків у с. Чорноморка.

У Чорноморському БЗ польові горобці до будівництва гнізд приступали в кінці березня – на початку травня, перші пташенята з'являлися в першій половині травня, друга хвиля розмноження припадала на червень. У другій хвилі брала участь основна маса птахів. Гнізда з кладками зустрічалися з травня по липень²² включно, злетків спостерігали навіть у ІІ декаді серпня (Ардамацкая і др., 1967).

М.Г. Пирогов (1997) у цьому заповіднику відкладання яєць спостерігав протягом травня, а пізню кладку польових горобців оглянуто ним 7.07.1988 р. Для Північного Причорномор'я, за спостереженнями Т.Б. Ардамацької в 1955–1975 рр., початок відкладання яєць відмічено 24 (30) квітня, а виліт пташенят – найпізніше на початку серпня (Носков і др., 1981).

Середній розмір кладки в Чорноморському БЗ – 5,5 (максимум 7) яєць, розмір виводка 5,5 (максимум 6) пташенят (Пирогов, 1997). У заповіднику проведені спостереження з укриття за гніздом польового горобця з двома 12-денними пташенятами. За добу пара принесла пташенят їжу 188 разів (Ардамацкая і др., 1956, 1967).

Кочівлі, міграції, ночівлі. Зграї польових горобців трапляються з кінця травня – початку червня: 27.05.2008 р. (15 ос., більшість молоді, в сосновому насадженні), 19.06.2006 р. (10 на полі) – околиці с. Широколанівка. З кінця липня – в серпні чисельність птахів у зграях зростає за рахунок об'єднання молоді та дорослих особин: 19.08.2005 р. (80 ос.), 20.07.2006 р. (60), 6.08.2007 р. (70), 21.07.2008 р. (80) – околиці с. Широколанівка; 17.07.2020 р. (100) – околиці с. Чорноморка. За нашими спостереженнями, в Миколаївській і Херсонській областях середній розмір зграй польового горобця в позагніздовий період (8.08–30.03) становив ($n = 212$) $77,5 \pm 4,9$ ос. ($SD = 71,5$), медіана – 50,0 (5–400). Найбільші зграї, близько 400 ос. кожна, спостерігали 7.01.2007 р. на околиці с. Широколанівка та 15.03.2023 р. – у с. Чорноморка. Зазвичай, зграї моновидові, але інколи польові горобці тримаються разом із хатніми горобцями чи в'юрковими птахами. Зграї горобців можна бачити в населених пунктах, лісосмугах, балках, долинах річок, біля зрошувальних каналів, ставків. У якості схованок птахи використовують кущі терну, глоду, бузини чорної, маслинки вузьколиистої, дерези, купи хмизу і т.п.

Місцями ночівлі горобців є зарості очерету (Корзюков і др., 2002), деревно-чагарникова рослинність, власні гнізда та схованки в будівлях (Брезгунова, 2010; наші дані). У гніздовий період (26.05.2016 р.) спостерігали ночівлю 15 птахів на дереві в заказнику «Степок» на околиці с. Лісове Баштанського (Казанківського) району. Біля с. Матросівка Миколаївського (Очаківського) району 21.07.2020 р. спостерігали збір на ночівлю в густу полежахисну лісосмугу близько 1000 польових горобців. Біля с. Куцуруб того ж району, в полежахисній лісосмугі 16.09.2020 р. злетілись на ночівлю близько 120 ос. В обох місцях на ночівлю збиралися й сороки, відповідно, 50 та 35 особин. У с. Кам'янка того ж району 13.08.2015 р. спостерігали зліт на ночівлю в очерет на ставку близько 300 птахів. Ночівлю горобців відмічали також у дуплах і штучних гніздівлях (Носков і др., 1981).

Міграційні переміщення польових горобців реєстрували на півдні області. М.Г. Пирогов (1996), спостерігаючи за міграцією птахів на Кінбурнський стріліці Кінбурнського п-ова західніше с. Покровське в 1987–1990 рр., відмітив проліт птахів весною 1988 р. (95 ос.) і восени²³ протягом усіх 4 років спостережень (994 ос.). На Кінбурн-

²¹ У м. Одеса спарювання спостерігали вже 26.02.1920 р. (Волянський, 1927).

²² У цитованій роботі вказано серпень, що ми вважаємо помилкою, судячи з часу появи злетків.

²³ Спостереження він проводив епізодично у вересні й жовтні.



ській стрілці нами зафіксовано проліт польового горобця 25.10.2011 р. – за голосом. У с. Чорноморка на узбережжі моря проліт у західному напрямку відмічено в жовтні: 14.10.2016 р. – 190, 17.10.2017 р. – 70 ос. (невеликими зграями).

Осінню міграцію виду над акваторією Чорного моря спостерігали на о. Зміїний (Одеська область) щороку, в 1975 р. вона була масовою і тривала з кінця II декади жовтня по 3.11 (Корзюков, 1979).

Живлення. Об'єкти живлення польового горобця були предметом спеціальних досліджень. Проведено аналіз вмісту близько 100 шлунків птахів, здобутих у заказнику «Володимирівська дача» (Воронцов, 1940). Встановлено, що в літній період у раціоні переважають комахи, в тому числі молоді горобці поїдають значну кількість жуків соченок. У період дозрівання зернових, горобці живляться також насінням. За спостереженнями в Чорноморському БЗ, птахи годували пташенят тваринною їжею, переважно комахами. У 19 шлунках горобців, здобутих у липні – серпні, знайдені комахи, насіння трав, зерна пшениці та проса (Ардамацкая и др., 1956, 1967).

У позагніздовий період польові горобці годуються насінням диких рослин (лобода, дика конопля, амброзія полинолиста, солонець, очерет та ін.), соняшника, ріпака, проса і т.п. Також птахи живляться ягодами винограду, роздзьобуючи їх. У населених пунктах, особливо взимку, харчуються також на присадибних ділянках, де утримують домашніх птахів. Звичайним явищем є живлення насінням на кошиках соняшника, наприклад, 24.10.2005 р. зграя близько 100 ос. годувалася на полі. Біля складу з зерном на околиці с. Іванівка Миколаївського (Веселинівського) району 3.11.2005 р. зустріли зграю зі 150 ос.

За спостереженнями М.І. Зябрева (1940), у гніздовий період із сіл польові горобці літали на годівлю в ліс і полезахисні лісосмуги на відстань до 3 км.

Лімітуючі фактори, охорона. На зменшення чисельності польового горобця, на нашу думку, могла вплинути інтенсифікація використання отрутохімікатів на полях, масове вирубування дерев у полезахисних насадженнях і населених пунктах, меншою мірою – зменшення чисельності грака. У Чорноморському БЗ спостерігали розорювання гнізд горобців у штучних гніздівлях сарматським полозом (Ардамацкая и др., 1967). На польових горобців полюють малі яструби, малі підсоколики (*Falco columbarius*) та інші хижі птахи. Досить часто їх здобувають коти, також горобці регулярно потрапляють під колеса автотранспорту на дорогах. Сутужно доводиться цим птахам за складних метеоумов взимку та пізньої осені й ранньої весни, коли поряд із низькою температурою обмежений доступ до їжі (Іваненко, Егоров, 1940). Спеціальних заходів із охорони вид не потребує. Польові горобці виступають конкурентами великих синиць за штучні гніздівлі.

Різнє. У м. Очаків 18.05.2009 р. ми спостерігали птаха-флавіста.

Наведені в цій статті дані розкривають лише частину аспектів екології та біології горобців на півдні України й можуть слугувати основою для подальших досліджень.

Подяки

Автори висловлюють щирі подяки Ю.О. Андрюшенку, Г.Г. Гаврису, О.М. Гайдашу, І.Є. Моїсєєву, О.С. Настаченку, П.С. Панченку, О.О. Форманюку та іншим колегам за надані неопубліковані дані та/або участь у сумісних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

- Ардамацкая Т.Б., Пыльница Л.М., Семенов С.М. (1956): Материалы по питанию скворца и полевого воробья. - Пути и методы использования птиц в борьбе с вредными насекомыми. Москва: Изд-во МСХ СССР. 45-49.
- Ардамацкая Т.Б., Семенов С.М., Зелинская Т.Б. (1967): К экологии птиц-дуплогнезников в Черноморском заповеднике. - Вестн. зоол. 6. 19-25.
- Архипов А.М. (2012): Гнездование черногрудого воробья (*Passer hispaniolensis*) в окрестностях Кучугурского лимана. - Беркут. 21 (1-2): 206-207.
- Белик В.П. (2000): Птицы степного Придонья: формирование фауны, ее антропогенная трансформация и вопросы охраны. Ростов-на-Дону. 1-376.
- Бокотей А.А. (1996): Про способи гніздування хатнього горобця. - Беркут. 5 (2): 173.
- Брезгунова О.А. (2010): Ночевочное поведение полевого (*Passer montanus*) и домового (*P. domesticus*) воробьев в сравнительном аспекте. - Птицы бас. Сев. Донца. Донецк. 11: 161-181.
- Волчанецкий И.Б. (1959): Материалы по орнитофауне юга Правобережной Украины и Молдавии. - Тр. НИИ биологии и биол. ф-та Харьковского гос. ун-та им. А.М. Горького. 28: 75-79.
- Волчанецкий И.Б., Лисецкий А.С., Холуяк Ю.К. (1970): О формировании фауны птиц искусственных насаждений юга Украины за период с 1936 по 1967 г. - Вестн. зоол. 1: 39-47.
- Волянський Б. (1927): Фавна птахів міста Одеси. - Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція природничо-математична. Одеса: Державне видавництво України. 1: 45-70.
- Воронцов Е.М. (1940): Материалы по орнитофауне Владимирского лесничества Николаевской области УССР. - Тр. н.-и. зоол.-биол. ин-та Харьковского гос. ун-та им. А.М. Горького. 8-9: 69-90.
- Девятко Т.Н., Джамирозев Г.С. (2012): Каталог орнитологической коллекции Музея природы Харьковского нац. ун-та им. В.Н. Каразина (Кавказ, южные регионы России и Украины, Средняя Азия, Казахстан). Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина. 1-398.
- Домашевский С.В. (2001): Орнитофауна регионального ландшафтного парка «Гранитно-Степное Побужье». - Запов. справа в Україні. 7 (2): 23-29.
- Ермакова Л.И. (1969): Птицы основных ландшафтов степной зоны Европейской части СССР. - Уч. зап. (зоология и зоогеография) Московского обл. пед. ин-та им. Н.К. Крупской. 224 (7): 75-91.
- Зябрев М.І. (1940): Замітка про птахів Вознесенського лісгоспу Одеської області. - Праці н.-д. зоол.-біол. ін-ту Харківського держ. ун-ту ім. О.М. Горького. 8-9: 91-102.
- Іваненко І.Д., Егоров Е.Ф. (1940): О гибели некоторых птиц на юге Украины. - Природа. 10: 77-78.
- Ільчук В.П. (2014): Гніздування хатніх горобців (*Passer domesticus*) у кулеподібних гніздах на деревах у Рівненській області. - Авіфауна України. 5: 52-55.
- Ільчук В.П., Яненко В.О., Домашевський С.В. (2014): Знахідки гнізд хатнього горобця (*Passer domesticus*) на телевізійних антенах. - Беркут. 23 (2): 95.
- Кныш Н.П., Остапенко В.И. (1975): Изменение поведения домового воробья *Passer domesticus* в условиях города Сумы. - Мат-лы всесоюз. конф. по миграциям птиц. Москва. 2: 285-286.
- Коваль Н.Ф., Самарский С.Л. (1972): Особенности размножения воробья полевого (*Passer montanus* L.) в фруктовых насаждениях Среднего Приднепровья. - Вестн. зоол. 3. 62-66.
- Ковеза Г.П., Галицкий В.І. (1990): Миколаївська область. - Географічна енциклопедія України. К.: Укр. Рад. Енцикл. ім. М.П. Бажана. 2: 348-350.
- Корзюков А.И. (1979): О массовом пролете полевого воробья в Северо-Западной части Черного моря. - Орнитология. Москва: МГУ. 14: 216.



- Корзюков А.И., Панченко П.С., Форманюк О.А., Белинский А.В. (2002): Мониторинг воробьинообразных птиц в Одесской области в зимний период 2000–2001 гг. - Мониторинг зимующих птиц в Азово-Черноморском регионе Украины. Одесса – К. 15-30.
- Костин Ю.В. (1983): Птицы Крыма. Москва: Наука. 1-240.
- Костюшин В.А. (1994): Птицы Южноукраинской электростанции и пгт Южноукраинск. - Беркут. 3 (2): 89-90.
- Кошелев А.И., Корзюков А.И., Лобков В.А., Пересадько Л.В. (1991): Анализ численности редких видов птиц в Одесской области. - Редкие птицы Причерноморья. К. – Одесса. 9-35.
- Кузьменко Т.М., Струс Ю.М., Бронсков О.І. та ін. (2021): Атлас гніздових птахів України. К.: УТОП. 1-296.
- Майхрук М.І., Бокотей А.А. (2019): Птахи Тернопілля. Львів: Простір-М. 1-244.
- Матвиенко М.Е. (2009): Очерки распространения и экологии птиц Сумской области (60-е годы XX ст.). Сумы: Университетская книга. 1-210.
- Матюхин А.В., Лобков В.А. (2001): Гнездование домового воробья (*Passer domesticus* L.) на деревьях в г. Одесса. - Научн. тр. Зоологич. музея Одесского нац. ун-та. 4: 177-178.
- Назаренко Л.Ф. (1958): Орнитологическая фауна нижнего Приднестровья и ее хозяйственное значение. - Дис. ... канд. биол. наук. Одесса. 1-347.
- Нанкинов Д.Н. (1983): Типы гнездовой полевой воробья (*Passer montanus* L.) в Болгарии. - Вид и его продуктивность в ареале. Москва: Наука. 61-71.
- Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Миколаївській області в 2007 р. / Під заг. ред. Є.О. Седлецького. Миколаїв: МДУ, 2008. 1-172.
- Носков Г.А., Фетисов С.А., Гагинская А.Р. и др. (1981): Полевой воробей *Passer montanus* L. (характеристика вида на пространстве ареала). Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та. 1-304.
- Опытное изучение перелета птиц кольцеванием (1913). Птицеведение и птицеводство. 4 (3): 241-268.
- Панченко С.Г. (2015): Птицы Луганской области. Изд. 2-е. Харьков: Коллегиум. 1-320.
- Пачоский И.К. (1906): Объяснительный каталог Естественно-Исторического музея Херсонского губернского земства. Херсон: Тип. на след. О.Д. Ходушиной. 1-204.
- Петрович З.О. (2014): Птахи популяційних лісостг в межах Вознесенського району Миколаївської області у гніздовий період. - Вісті біосферного заповідника «Асканія-Нова». 16: 46-55.
- Петрович З.О., Редінов К.О. (2017): Знахідки чорногрудого горобця (*Passer hispaniolensis*) на гніздуванні в Херсонській та Миколаївській областях. - Беркут. 26 (1): 62-64.
- Пирогов Н.Г. (1996): К изучению пролета птиц в районе Черноморского заповедника. - Запов. справа в Україні. 2: 42-48.
- Пирогов Н.Г. (1997): Птицы-дуплогнездники Черноморского биосферного заповедника. - Запов. справа в Україні. 3(1): 39-41.
- Подушкин Д.А. (1913): Заметки о перелетах и гнездовании птиц в окрестностях Днепровского лимана. - Зап. Крымского об-ва естествоиспыт. и люб. природы за 1912 г. 2: 72-121.
- Редінов К.А., Панченко П.С. (2017): Матеріали к орнітофауне заповідного урочища «Марьевское» и прилегающей долины р. Ингул в гнездовой период (Николаевская область). - Авіфауна України. 8: 40-45.
- Редінов К.А., Панченко П.С., Форманюк О.А. (2017а): Орнітофауна Трикратского леса и его окрестностей в гнездовой период (Николаевская область). - Беркут. 26 (2): 90-105.
- Редінов К.А., Панченко П.С., Форманюк О.А. (2017б): Матеріали к орнітофауне урочищ «Тридубы» и «Курячы Лозы» в гнездовой период (Николаевская область). - Авіфауна України. 8: 35-39.
- Редінов К.А., Панченко П.С., Форманюк О.А. (2020): Орнітофауна заказника «Владимировская дача» и его окрестностей (Николаевская область) в гнездовой период. - Беркут. 29 (1-2): 21-43.
- Редінов К.А., Панченко П.С., Форманюк О.А. (2022): Матеріали к орнітофауне лесных урочищ побережья Бугского лимана (Николаевская область) в гнездовой период. - Авіфауна України. 10: 11-21.
- Редінов К.О. (2006): Орнітофауна природного заповідника «Єланецький степ». - Запов. справа в Україні. 12 (1): 46-56.
- Редінов К.О. (2015): Матеріали до орнітофауни РЛП «Приінгульський» та його околищ. - Птахи Азово-Чорноморського регіону. 78-90.
- Редінов К.О. (2016): Орнітофауна агроландшафтів на заході Миколаївської області у гніздовий період. - Беркут. 25 (2): 82-92.
- Редінов К.О. (2019): Ластівки в Миколаївській області. - Беркут. 28 (1-2): 52-64.
- Редінов К.О., Петрович З.О. (2019): Попередній огляд орнітофауни м. Очаків в гніздовий період. - Сучасні дослідження птахів та їх охорона. Коблево – К.: УТОП. 73-77.
- Сахно І.І. (1938): До вивчення фауни звірів і птахів популяційних смуг Одеської і Миколаївської областей і впливу фауни на прилеглі поля. - Зб. праць зоол. музею АН УССР. К. 21-22: 97-136.
- Селезньов М.Г. (1940): Птахи лісових популяційних смуг Богданівки і Акмечетки Одеської області. - Труды н.-и. зоол.-биол. института ХГУ. Харьков. 8-9: 103-113.
- Семенов С.М. (1958): Опыт привлечения птиц в лесные насаждения на юге Украины. - Тр. Черноморского гос. заповедника. 2: 3-16.
- Семенов С.М., Ардамацкая Т.Б. (1992): Смена видового состава и структуры населения птиц Вольжинского леса за 35 лет (1954–1989). - Природные комплексы Черноморского государственного биосферного заповедника. К.: Наук. думка. 142-151.
- Смогоржевский Л.А., Смогоржевская Л.И. (1987): Синантропные птицы Каневского заповедника (Сообщение 2). - Деп. в ВИНТИ 7.12.1987 г. № 8591-B87. 1-138.
- Смогоржевский Л.А., Смогоржевская Л.И. (1988): Синантропные и полусинантропные птицы Каневского заповедника (Сообщение 3). - Деп. в ВИНТИ 22.04.1988 г. № 3134-B88. 1-111.
- Судилковская А.М. (1954): Семейство ткачиковые. - Птицы Советского Союза. Москва: Сов. наука. 5: 306-374.
- Тарашук В.И. (1953): Птицы популяционных насаждений степной зоны УССР и возможности использования их для борьбы с вредителями. К.: Изд-во АН УССР. 1-124.
- Хохлов А.Н. (1992): О зимнем и ранневесеннем гнездовании домового воробья в Центральном Предкавказье. - Кавказ. орн. вестн. Ставрополь. 3. 144-145.
- Чурсинова Н.В. (2010): Особенности экологии домового и полевого воробьев Центрального Предкавказья. - Автореф. дис. ... канд. биол. наук. Махачкала. 1-23.
- Шевцов А.О. (2002): Про відкрите гніздування хатнього горобця. - Авіфауна України. 2: 98.
- Юзик Д.І. (2015): До екології горобця польового *Passer montanus* (Linnaeus, 1758) на північному сході України. - Наукові основи збереження біотичної різноманітності. 6 (1): 263-274.
- Яковлев М.В., Гайдаш О.М., Пилипюк К.І. (2021): Аномально тепла зима 2019–2020 рр. як фактор зміни фауни зимуючих птахів Українського Приднунав'я. - Сучасні дослідження птахів України. Мелітополь: ВПЦ «Люкс». 174-179.
- Birdlife international (2021): European Red List of Birds. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. 1-51.
- Denis Summers-Smith J. (2010): The Sparrows. A study of genus *Passer*. Calton: T & AD Poyser. 1-342.